

УДК 821.161.2.398

І.В. ГРИЩЕНКО,
*кандидат філологічних наук,
докторант кафедри фольклористики Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ІНОЕТНІЧНА ЖІНКА У НАРОДНІЙ ПРОЗІ. СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню відображення в українській фольклорній прозі кінця ХІХ–ХХ ст. образу іноетнічної жінки. З'ясовано, що в основі сприйняття іноетнічної жінки лежить архетип іноплемінної жінки – представниці чужого роду.

Ключові слова: образ, персонаж, народна проза, іноетнічна жінка, архетип, чужий, свій, інакший, етнофор.

К Маслинський до найважливіших проблем сучасної фольклористики відносить дослідження глибинних когнітивних структур і процесів людини, які зафіксовані у фольклорних текстах [8]. Когнітивний потенціал фольклору нині є важливим дослідженням, у фольклорних текстах у закодованій формі зберігається інформація про характерні риси народу, уявлення про різні сторони життя людини.

Важливим аспектом фольклору є відображення взаємин з іноетнічним сусідом, сприйняття іноетнічної жінки. Образ жінки в усіх етнокультурах асоціюється з хранительською домашнього вогнища, дарувальницею життя і (згідно з уявленнями) долі майбутньої дитини: «*Доля человека является даром его матери. Достаточно самого беглого знакомства с народными песнями, чтобы тотчас увидеть, что в них мать выводится подательницей Доли*» [4, с. 344]. У традиційній культурі майже усіх етносів сім'я завжди фігурувала як ціннісний ідеал, як продовження роду, тобто є обов'язковим моментом у житті кожної людини. У давньому суспільстві у матеріальному відношенні вплив батька на дітей більший, проте у сфері духовності відзначається зв'язок дітей саме з матір'ю: «*Батьків багато, а мати одна*», «*Жінка для совіту, теця для привіту, матінка рідна лучче всього світу*» [5, с. 40]. Жінці належить головна роль у збереженні та передаванні життєвих традицій нащадкам.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю дослідження опозиції «свій-чужий» та виявлення шляхів переходу до сприйняття етнічної інакшості.

Казкові жіночі персонажі є предметом дослідження В. Проппа, Є. Мелетинського, Л. Дунаєвської, І. Сікорської та багатьох інших.

Казкова традиція пов'язана з багатьма явищами минулого, з іншими жанрами української народної творчості. Тому тексти містять елементи міфологічного, ритуально-обрядового, релігійного, історичного, соціального характеру, відголоски давніх епох, наша-

рування пізніших часів, запозичення та перегуки з ліричними чи іншими неказковими жанрами [6, с. 404].

Соціально-побутові казки виникли у період розвинених суспільних відносин, вони більш пізні за походженням, тому «дещо відходять від умовно-метафоричного, фантастичного сприймання дійсності» [6, с. 468]. Проте, на наш погляд, витоки все ж варто шукати у творах міфологічних, а саме – чарівних казках. М.-Л. фон Франц вказує, що у чарівних казках архетипи постають у найпростішій, чистій і короткій формі, завдяки цьому архетипові образи дають нам ключ для осмислення процесів, які відбуваються у колективній психіці. У міфах, легендах або іншому розгорнутішому міфологічному матеріалі ми приходимо до розуміння базисних структурних утворень (патернів) людської психіки, освоюючи їх крізь культурні нашарування [12].

Образи злотворців-жінок у народних казках (мачуха, дружина-змія, зрадлива прислуга царівни, жінка-чарівниця, Баба Яга, людодітка, зваблені змієм мати або сестра, смерть), на думку Л. Дунаєвської, генетично пов'язані з архетипом іноплемінної жінки, яка приймалася чужим родом вороже. Найяскравіший, синтетичний, такий, що ввібрав типові риси образів злотворців, – це образ мачухи. В. Пропп стверджував, що «при залученні більшого матеріалу можна показати, що мачуха – це зміїха, перенесена на початок казки, яка разом з тим прийняла певні риси яги й певні побутові риси». Дійсно, у давніх записках цей образ близький до образу змія ідейно. Л. Дунаєвська робить висновок, що у фольклорних казках, записаних уже в XIX ст., образ мачухи, зберігаючи в собі риси патріархального роду, уже набуває цілком реалістичних обрисів [3, с. 184]. З одного боку, казкові персонажі демонструють особливості генетичної пам'яті етносу, з іншого – виявляють специфіку їх видозміни під впливом історичних фактів та конкретних реалій. Традиційні образи набувають певного «переформатування», кантомінуються різносюжетні персонажі, з'являються риси нового часу тощо.

Є. Мелетинський, простеживши генезис художньо трансформованих уявлень про іноплемінних жінок у зв'язку з розпадом роду на сім'ї та створення нових сімей, вважає, що в ряді випадків дії мачухи відображають і конкретні реальні історичні обставини. На його думку, це результат страху членів роду перед шаманами, «чарівниками» чужого племені, оскільки у деяких мовах слово «іноплемінник» та людодіт – синоніми. Художні засоби, за допомогою яких зображувався у казці злий дух (людодіт, відьма) [3, с. 186]. На думку О. Белової, зарахування представників інших народів до категорії «нелюдських» істот проявляється в універсальному комплексі уявлень, пов'язаних з міфологізацією етнічних сусідів. Оцінка «чужих» як ворожих та небезпечних істот бере початок з архаїчних вірувань про те, що прийшли і не приналежні ближчій спільноті люди є представниками «іншого» світу і володіють надприродними здібностями [1, с. 47]. Лише представники «свого» етносу наділяються статусом «людини».

У фольклорних творах часто можна зустріти агресивні прояви. На думку Р. Берона та Д. Річардсона, агресія припускає моральну шкоду, образу жертви, нанесення тілесних ушкоджень реципієнту не є обов'язковим. Окрім образів діями, існують виставляння когось у негідному світлі, очорнення або публічне висміювання [2, с. 29]. У відношенні до іноетнічних персонажів це, у першу чергу, проявляється у прагненні принизити опонента, виставити у непривабливому вигляді його культурні, духовні цінності тощо.

У фольклорній прозі релігійне табування вживання свинини євреями пояснюється кривною спорідненістю, походженням від цієї тварини. Євреї, бажаючи випробувати Христа («переконатися, чи Ісус уміє чудеса творити» [9, с. 103]), заховали під корито єврейську жінку з дитиною і попросили вгадати, що знаходиться під коритом: «Коли ти бог, то згади, що тут під коритом?» [9, с. 103], «А ні, ти такий пророк, то вгадай, що ту с-під коритом?» [9, с. 216]. Христос відповів: «Свинья с поросятами». Коли євреї підняли корито, замість жінки вони побачили там свиню. «С тех пор свинью называют жидовской теткой, и жида не едят свиного мяса, как своего тела» [11, с. 53], «Від тогди жида перестали свинину їсти, бо гадають, що нинішні свині від тої жидівки походять» [9, с. 103], «Те тому жиді тепер не їдять свинини» [9, с. 216].

Є. Луньо зафіксував на Херсонщині меморат, в якому старий дід Муха давав поради молодому поколінню щодо вибору супутниці по життю саме в аспекті етнічної ендогамії:

«Ти, козаче, вибирай жінку, як шаблю. Шаблю викує наш коваль, бо циган – хіба що ба-тога зробиць. Знай: Жидівка – злодійка, / циганка – забіганка (для дурня), / росіянка – засранка, / всі чорні – потворні, / німкені – зелені, / полячки – дурні качки. / Ще багачко на світі різних дівок є. Одним словом, всі чужі – як вужі, хоч і не кусаються, а все одно гадюки! Наша українка – найліпша жінка...» [7, с. 107]. У фольклорі також акцентується на неприємному запахові тіла («Татарку навіть пес не обнюхує» [7, с. 106]), непривабливій зовнішності («Козак зі смерті сміється, бо вона на Хайку похожа» [7, с. 104], «У циган коні гарні, бо жінки погані» [7, с. 106]), глупоті («Дома й питають у Апрсіньї: / – Біла лі у тваєво Ванькі галава? / – А хто єво знаєт, не помню. Ах, постойте: йон, как щі хлебал, то бородою завсегда ківал, знать, галава у няво біла» [9, 81], «– Ви, матушка, мусите пам'ятати: чи була голова у батюшки? / Матушка думала-думала та й каже: / – Ні, не згадаю!» [9, с. 204] та ін.

У народній казці з гумором пояснюється необхідність дотримання етнічної ендегамії, за народними уявленнями, після смерті українцями опікується Св. Юрій, а росіянами – Св. Микола: дітей від змішаних шлюбів називають «перевертнями» і вважають, що після смерті їх віддадуть чортам до пекла [9, с. 70].

Звичайно, не можна говорити про реалістичність зображення іноетнічних жінок у зафіксованих текстах кінця XIX–XX ст. Ці записи здебільшого демонструють негативне зображення іноетнічної жінки та прагнення зберегти етнічну «чистоту крові». Проте сучасний фольклор демонструє толерантніше сприйняття іноетнічної жінки. Дозволимо собі подати текст анекдоту, який яскраво презентує спостереження етнофорів про життя іноетнічних сусідів, віднайдення позитивних сторін у сімейно-побутовому плані: «Сыночек, тебе уже 18 лет. Скоро надо будет жениться. Так ты стазу женись на украинке». – «Мама, а почему?» – «Понимаешь, сыночек, украинки хорошие хозяйки, хорошо готовят. Вот тебе и будет хорошо житься. Но через некоторое время ты с ней разведись и женись на еврейке!» – «Мама, а почему?» – «Сыночек! Еврейки – хорошие мамы! Она хорошо воспитает детей! Но, когда состаришься, разведись с еврейкой и женись на цыганке!» – «Мама, а почему?» – «Ой, сыночек! Как они хорошо хоронят!.. Как они хоронят!..». Таким чином, можна говорити про зміну сприйняття з етнічного чужого на етнічного інакшого.

Важко не погодитися з висновками І. Сікорської, що «у фольклорному образі жінки поєднані архаїчні й християнські погляди та цінності, спільною для яких стала ідея актуалізації ладотворчого потенціалу жінки (усоблення Природи) під дією конструктивного чоловічого начала, за яким визнавалась культурницька місія. Фольклорний образ жінки постійно еволюціонує, модифікується залежно від історичних та соціальних чинників. Ідеальний образ жінки у фольклорі типізований, узагальнений, він формується у руслі народного світогляду, менталітету і зберігає свою привабливість як зразок для наслідування» [10, с. 6].

Список використаної літератури

1. Белова О.В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистические исследования): дис. ... д-ра филол. наук: спец. 10.02.03 «Славянские языки» / О.В. Белова. – М., 2006. – 264 с.
2. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
3. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій / Л. Ф. Дунаєвська. – 2 вид. – К.: Київський університет, 1997. – 384 с.
4. Иванов П.В. Народные рассказы о доле / П.В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд., прим. та біограф. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Борьяк; вступ. ст. А.П. Пономарьова. – К.: Либідь, 1991. – С. 342–375.
5. Иванов П.В. Сила родительского проклятия (по народным рассказам Купянского уезда, Харьковской губернии) / П.В. Иванов // Этнографическое обозрение. – М., 1897. – Кн. XXXII. – № 1. – С. 22–81.
6. Лановик М. Українська усна народна творчість: підручник / М. Лановик, З. Лановик. – 3-тє вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2005. – 591 с.
7. Луньо Є. Традиційний фольклор Херсонщини у сучасних записах / Є. Луньо // Міфологія і фольклор. – Л., 2009. – № 2–3 (3). – С. 102–109.

8. Маслинский К. Библиография по теме: Ментальные модели пространства («cognitive map» and «image of environment») [Электронный ресурс] / К. Маслинский. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru>

9. Міжетнічні стосунки в українських народних казках / упор., пер., прим., словн. І. Грищенко. – К.: ЗАТ «Миронівська друкарня», 2009. – 251 с.

10. Сікорська І.М. Мати й мачуха в українській та німецькій казковій прозі (опозиція образів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика» / І.М. Сікорська. – К., 2010. – 19 с.

11. Чубинський П. Мудрість віків. Кн. 1 / П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – 222 с.

12. Франц М.-Л. фон. Психология сказки; Толкование волшебных сказок; Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке [Электронный ресурс] / М.-Л. фон Франц; пер. Р. Березовской, К. Бутырина. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 360 с. – Режим доступа: <http://fullchaos.com/sites/default/files/books/skazki.pdf>

Статья посвящена исследованию отображения в украинской фольклорной прозе конца XIX–XX ст. образа иноэтнической женщины. Выявлено, что в основе восприятия иноэтнической женщины лежит архетип иноплеменной женщины – представительницы чужого рода.

Ключевые слова: образ, персонаж, народная проза, иноэтническая женщина, архетип, чужой, свой, инакий, этнофор.

The article is devoted for the reflection the appearance of inoethnic woman in Ukrainian folk prose of end of XIX–XX cent. It was reveal that perception of inoethnic woman was based on the presentation about inotribe woman as representative of kin.

Key words: appearance, character, folk prose, inoethnic woman, archetype, other, own, another, ethnofor.

Надійшло до редакції 8.06.2012.